

СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ

У статті розглянуто стан середнього класу в українському суспільстві, фактори, що перешкоджають становленню середнього класу. Зазначені необхідні умови становлення та розвитку середнього класу, який буде базисом нового українського суспільства.

Ключові слова: середній клас, суспільство перехідного періоду, соціальна трансформація, українське суспільство, соціальний консенсус.

В статье рассмотрено положение среднего класса в украинском обществе, факторы, препятствующие становлению среднего класса. Указаны необходимые условия становления и развития среднего класса, который будет базисом нового украинского общества.

Ключевые слова: средний класс, общество переходного периода, социальная трансформация, украинское общество, социальный консенсус.

The state of the middle class of Ukrainian society, the factors which prevent to the middle class formation are considered in this article. The necessary conditions of formation and development of the middle class, that will be a base of the new Ukrainian society are marked here.

Key words: middle class, a transition society, social transformation, the Ukrainian society, the social consensus.

Постановка проблеми. Українське суспільство перебуває в перехідному стані, тому йде пошук шляхів його трансформації. Для стабільного існування суспільства обов'язковою умовою виступає наявність в його структурі середнього класу. Проблема формування середнього класу є актуальною, тому що саме потужний середній клас слугує каталізатором і умовою сталого розвитку суспільства. Ця тема є навіть не стільки теоретичною, скільки практичною. Міцний середній клас може стати гарантом економічної стабільності, підвищення рівня життя, він може стати базисом нової ідеології українського суспільства перехідного періоду. Разом з цим теоретичний бік цієї теми також потребує пошуку способів розуміння сутності і специфіки проявів феномена середнього класу в Україні, що також актуалізує заявлену проблему дослідження.

Аналіз досліджень та публікацій. Загальні питання, що стосуються трансформації українського суспільства на сучасному етапі, розглядало багато сучасних соціологів та суспільствознавців, серед яких – В. Геєць, Є. Головаха, П. Макаренко, О. Резнік, А. Чухно та інші. Вчені також розглядали цю тему з боку проблеми соціальної стратифікації та становлення класів у сучасному українському суспільстві, наприклад І. Бондар, О. Куценко, С. Макеев, В. Паніотто, В. Хмелько, М. Шаповал, М. Шульга, Е. Лібанова, В. Мандибура.

Мета даного дослідження – теоретичний аналіз передумов зростання середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Західна європейська цивілізація зобов'язана своїм розвитком саме поступовому зростанню ролі середнього класу. Цей процес насамперед визначений цінностями рівності і справедливості розподілу, які притаманні всім європейцям з часів первісного суспільства, в тому числі і українцям. Фундаментальний характер такого стану підтверджується не тільки історією європейських країн, Америки і Австралії, заселеними європейцями, але й розвитком нових індустріальних країн Японії, Східної Азії та Латинської Америки. Саме завдяки Індустріалізації, яка розпочалася в XVII ст. в Англії і поступово розповсюджувалася в світі, європейці подолали феодальну ієрархічність у суспільстві і досягти сталого розвитку за рахунок технологій. Там, де з різних причин все ще існують залишки феодалізму, а цінності Рівності і Справедливості розподілу не визначають політичні рішення, середній клас не набуває значної чисельності, впливовості, а звідси – існує нестабільність, застій економічних відносин. Наявність середнього класу в країні є одним з головних показників її позитивного економічного і соціального розвитку. Сьогодні середній клас – не просто елемент структури будь-якого розвиненого суспільства. Це певна і практично доведена міфологема розвинених країн, навколо якої обертаються майже всі суспільні процеси.

Перші згадки про класовий поділ суспільства можна знайти ще в працях античних філософів. Серед них, власне, Аристотеля справедливо вважають

глашатаєм політики середніх верств населення. Його важливим відкриттям є теорія «середнього елемента», згідно з якою «середній елемент» – це соціальна група, яка за майновим станом посідає проміжне місце між найбагатшими та найбіднішими верствами суспільства.

Сучасне тлумачення середнього класу є таким: «середній клас» – це та частина суспільства, яка зацікавлена, перш за все, у стабільному розвитку економіки країни та її політичної системи [2, с. 49]. Разом з цим такі дослідники як О. Александрова, І. Б. Киянка, О. В. Симончук та інші, справедливо стверджують, що сучасний середній клас є продуктом капіталістичної формації. Феномен середнього класу, поступово утворюючись на стадії індустріального суспільства, розквітає в суспільстві постіндустріальному. Середні прошарки населення на Заході своїм зміцненням зобов'язані індустріальному суспільству та урбанізації, коли масове виробництво, вимагаючи масового споживання, забезпечило тим самим підвищення заробітної платні, що потягнуло за собою зростання рівня і якості життя широких верств населення, тобто утворення середнього класу.

У наш час зміст поняття «середній клас» як складного соціального поняття зазнало значних змін. У нинішніх суспільствах західного типу до складу середнього класу разом зі «старими», традиційними верствами входять «нові верстви». «Старі» верстви охоплюють дрібних і середніх приватних власників, більшу частину селянства і фермерства, ремісників, торговців. «Нові» верстви в середньому класі складаються із представників масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, осіб вільних професій, висококваліфікованих робітників та ін. «Новий» середній клас виникає завдяки інформаційній революції з середини ХХ ст. [1, с. 57].

Що ж стосується пострадянського простору України, то серед дослідників існує два підходи до проблематики середнього класу. Представники першого підходу стверджують, що в пострадянських суспільствах середнього класу немає. Другі, в свою чергу, визнають існування середнього класу, однак говорять про початковий етап його становлення або незавершеність формування, з огляду на нестійку спільність. У цьому випадку замість поняття «середній клас» використовується термін «середня верства». Позиція представників другого підходу нам здається більш раціональною, адже середній клас у період СРСР, з одного боку, економічно відставав у своєму розвитку від західних країн, а з іншого, не мав політичних умов для відстоювання своїх прав і усвідомлення інтересів з економічних та соціально-політичних причин. Саме в той час почали розповсюджуватися корупційні схеми, завдяки яким саме середній клас намагався зміцнити свої економічні позиції в суспільстві за допомогою хабарництва і порушень в економічній діяльності.

В сучасному українському суспільстві можна виділити такі особливості соціальної структури: існує вища верства суспільства, малочисельна середня і

величезна частина населення, яка за своїми доходами належить до бідних людей, включаючи таких традиційних представників «білих комірців», як учителі, лікарі і чиновництво.

Вищій верстві суспільства властиві всі основні риси сформованої соціальної групи: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи та взаємодії, практично завершений процес оформлення групової ідентичності й пов'язаний з останньою спосіб життя. Цей клас, незважаючи на свою малочисельність, потужно представлений у політиці і відіграє значну роль у формуванні соціально політичного життя країни. На жаль, цей клас в Україні мало пов'язаний з виробництвом товарів масового споживання, експлуатуючи підприємства, створені ще за радянських часів в області видобутку копалин та металургії. Тому сформований у незалежній Україні вищий клас не зацікавлений у підвищенні купівельної здатності населення та зростанні його заробітної плати.

За рахунок цих обставин середня по доходах верства населення утримується на низькому рівні і занадто повільно зростає. Не можна стверджувати, що середнього класу не існує взагалі, але він занадто малочисельний, щоб реально впливати на соціально-політичний стан у суспільстві. На відміну від вищої верстви населення, про середню не можна стверджувати щодо її оформлення з точки зору її цінностей і норм. Крім того, становлення середнього класу характеризується деякою двоякістю. З одного боку, ринок визначає відповідне конкурентне поведіння, а з іншого боку, у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості [4, с. 39].

Таким чином, необхідність дослідження викликана ще й тим, що насправді в суспільстві присутня значна верства населення, якій притаманні установки середнього класу. Ці люди орієнтовані на здобуття вищої освіти для своїх дітей і прагнуть матеріального благополуччя для себе. Разом з цим головні ідеї майбутнього середнього класу України ще недостатньо артикульовані, а тому поки що не знайшли свого виразного втілення в правових та державних документах. Тому перш ніж аналізувати проблеми становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві, слід вказати на чинники, що впливають на його формування. Серед основних виділяють наступні:

1. Економічні – наявність у суспільстві налагоджених ринкових відносин, приватної власності й конкуренції, залучення всіх можливих ресурсів, зокрема й коштів трудових мігрантів, у створення малих і середніх підприємств, які могли б задовольняти споживчий попит населення.

2. Політико-правові – зміцнення політичної стабільності за рахунок більш широкого представництва інтересів середнього класу в парламенті з усім спектром соціальних уявлень про справедливе суспільство, а також підвищення рівня правової свідомості громадян, удосконалення законодавчої бази, розвиток громадянського суспільства.

3. Соціальні – доступність освіти, впорядкованість соціального статусу економічно активних груп, їх соціальної ролі й відповідного іміджу представників середнього класу

4. Духовні – наявність ринкової економічної психології в суспільстві в цілому і певних ціннісних орієнтацій, спрямованих на реалізацію соціальної та підприємницької активності представників середнього класу [1, с. 80].

5. До них слід додати соціально-економічні, які передбачають встановлення більш високого рівня гарантованої оплати праці і такого податкового обкладення, яке б дозволило підприємцям встановлювати справедливую оплату роботи, а не розробляти тіншові схеми. При цьому сумарно податкові надходження до державного бюджету будуть мати тенденцію до поступового зростання, а в Україні нарешті складуться умови до зростання середнього класу. Без усталеного економічного підґрунтя середній клас в Україні не зростатиме.

Насправді специфіка формування середнього класу в Україні, в першу чергу, виявляється тим, що фактично були ліквідовані широкі соціальні групи, які можна назвати середнім класом соціалістичного суспільства. Це відбулося унаслідок масового зубожіння значної частини його представників, втрати ними свого соціального статусу і матеріального статку, невідповідності кваліфікації окремих представників середнього класу новим ринковим вимогам.

У сучасній Україні прослідковуються певні проблеми формування середнього класу. Наприклад, А. Олійник звертає увагу на той факт, що в західних країнах експансія ринку відбувається вже після того, як інші галузі набули достатнього рівня автономії одна стосовно іншої; в Україні ринкова експансія почалася ще до відокремлення цих сфер.

Характерною і невід'ємною ознакою середнього класу має бути належність більшості населення до повноправного прошарку, який є основою суспільства. До того ж цій більшості повинні бути властиві законслухняність, висока соціальна відповідальність, прагматичний склад мислення й активна діяльність, тобто культурна складова, яка недостатньо усвідомлюється як правлячою елітою, так і більшістю населення. Сьогодні ці необхідні умови потребують додаткових досліджень.

Разом з цим існують, на жаль, непрямі ознаки, які дозволяють сподіватися на поступове формування середнього класу в сучасному суспільстві. Це пов'язано зі змінами в особистості чоловіків і жінок, які були зафіксовані у порівняльних соціологічних дослідженнях Мелвіна Кона, Валерія Хмелька і Володимира Паніотто. Вони зафіксували зростання самостійності орієнтацій і розумової гнучкості в період найпотужніших соціальних змін в Україні. Якщо у 1992-93 році самостійність орієнтацій становила у працюючих чоловіків 0,23, то у 1996 вона склала 0,43. Розумова гнучкість, яка великою мірою пов'язана зі складністю роботи, підвищилася майже вдвічі, з 0,47

до 0,87 [6, с. 430]. Це означає, що представники умовно середнього класу, оскільки ці люди зберігали робоче місце попри всі соціальні негаразди, в нових соціальних умовах змогли не просто пристосуватися, а підвищили свої розумові здібності і особистісні характеристики (самостійність орієнтацій), щоб пристосуватися до нових умов. Це дозволяє сподіватися на важливі соціальні зміни, тому що вони, перш за все, залежать від людей.

З метою визначити стан і перспективи формування середнього класу в сучасному українському суспільстві, необхідно виділити фактори, які цьому перешкоджають. Це такі:

1. Теоретико-методологічні – теоретико-методологічною основою ліберального реформування на початку 1990-х років ХХ ст. була економічна концепція, за якою наявність приватної власності на засоби виробництва – це об'єктивний чинник в економіці, який сприяє зростанню продуктивних сил. На жаль, у процесі ваучерної приватизації не вдалося досягти прозорості, уникнути самочинного привласнення, що відображається на виробничих відносинах між власниками і найманими працівниками, на відчутті несправедливості у більшості населення.

2. Соціально-економічні – існування тіншової економіки; збільшення частки соціальних витрат держави на підтримку кількісно зростаючих нижчих верств за відсутності спрямованої економічної політики на формування й підтримку середніх верств населення; низька трудова мобільність на ринку праці; зменшення працездатного сільського населення.

3. Соціально-політичні – відсутність політичних партій, які б не тільки декларували цінності середнього класу, але і ставили відповідні політичні цілі. Звідси панування бюрократії як контрагента суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; орієнтація влади переважно на інтереси верхньої верстви суспільства й підприємництва; обмежені можливості вертикальної мобільності; відсутності консенсусу всередині правлячої еліти й серед більшості населення щодо національних інтересів країни.

4. Культурні – немає явних ознак формування в середньому класі групової ідентичності; взаємна неадекватність очікувань у поведінці підприємців і найманих робітників; моральна аномія частини владних структур, представників бізнесу, відсутність адекватно інтересам більшості населення артикульованої мети розвитку, як це було у Польщі 90-х років.

Таким чином, теоретичний аналіз проблем формування середнього класу в сучасному українському суспільстві дозволяє стверджувати, що сьогоденне становище суспільства мало сприяє розвитку українського середнього класу. Щодо найближчих перспектив, то за відсутності усунення зазначених факторів, що перешкоджають його розвитку, може вийти так, що потенціальний за своїми фізичними і розумовими здібностями середній клас залишиться серед мовчазної більшості бідних верств населення в умовах вседозволеності для багатих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : монографія / О. С. Александрова // Суми : Університетська книга – 2008. – С. 364.
2. Вечканова О. О. Середній клас як соціальна основа громадянського суспільства / О. О. Вечканова // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, Політологія. – 2006. – № 76-79 – С. 49-51.
3. Александрова О. С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні / О. С. Александрова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/F15_doc.pdf.
4. Киянка І. Б. Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку / І. Б. Киянка // Політичний менеджмент – 2006. – № 1 – С. 37-43
5. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : навчальний посібник / [за ред. С. Макеєва]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.
6. Кон М. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціальні структури і особистість. Дослідження Мелвіна Кона і його співпрацівників. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – 2007. – С. 412-450.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д.філос.н., проф. ;
Дрожанова О. М., к.соц.н., доц.

© Мейжис І. А., Дроздов О. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 30.03.2012 р.

МЕЙЖИС Ірина Альбертівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціальна структура суспільства, соціальні інновації.

ДРОЗДОВ Олексій Володимирович – студент факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціальна структура суспільства.